

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ

BACKGROUND OF ESTABLISHING OF THE WELFARE STATE IDEA IN EUROPE

Кіс С.В.,

*асистент кафедри правознавства**Полтавського інституту економіки і права Університету «Україна»*

У статті розглядаються історико-правові умови формування і особливості розвитку ідей соціальної держави в Європі. Виявляються основні та характерні для кожного історичного періоду розвитку ознаки соціальної функції. Аналізуються характер соціальної політики та використання ресурсів держави для контролювання громадянського суспільства на кожному визначеному історичному етапі.

Ключові слова: соціальна держава, соціальний захист, соціальне забезпечення, громадянське суспільство, соціальна політика.

В статье рассматриваются историко-правовые условия формирования и особенности развития идей социального государства в Европе. Выявляются основные и характерные для каждого исторического периода развития признаки социальной функции. Анализируются характер социальной политики и использования ресурсов государства для контролирования гражданского общества на каждом определенном историческом этапе.

Ключевые слова: социальное государство, социальная защита, социальное обеспечение, гражданское общество, социальная политика.

The article deals with historical and legal conditions of forming and peculiarities of development of ideas of welfare state in Europe. Basic and typical features of social function for every historical period are found. The nature of social policy and usage of state resources for controlling civil society at every particular historical stage are analyzed.

Key words: welfare state, social protection, social care, civil society, social policy.

Актуальність теми. Для пізнання та дослідження сутності соціальної держави необхідно дослідити логіку розвитку даного феномену в рамках історичного процесу від ідеї до практичної реалізації. Проблема формування соціальної держави є пріоритетною для багатьох країн, які конституційно закріпили таку модель для подальшого свого розвитку. Саме для формування соціального середовища в суспільстві формується відповідний економічний потенціал, ведеться політична боротьба та здійснюється законотворча діяльність. Узагальнення досягнень європейської наукової думки – це запорука комплексного вивчення сутності соціальної держави, розуміння її природи та особливостей становлення в Європі. Висвітленню цих питань і присвячена дана стаття.

У сучасний період означена проблематика становить предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, політологів, економістів, істориків, соціологів, філософів. Зокрема потрібно відзначити праці таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як Е. Аннерс [1], А. Бешем [2], Л. Кочеткова [3], Д. Севрюков [4], О. Скакун [5], Н. Хома [6], Д. Черняєва [7], Ф. Шарков [8], С. Яковюк [9] та інші, які в своїх працях порушують проблеми природи, сутності та особливостей становлення соціальної держави як в Європі, так і в Україні.

Метою статті є проведення загальнотеоретичного аналізу передумов становлення ідеї соціальної держави та її розвитку в Європі та визначення причини таких перетворень.

Виклад основного матеріалу. Початковою передумовою теоретичного дискурсу про соціальну державу є визнання того, що генезис останнього нероз-

ривно пов'язаний з виникненням соціальних функцій держави, які склалися далеко не відразу. Проте для розуміння їх генезису необхідно вивчення соціальної функції влади, зокрема до державного періоду.

Як зазначає Л. Кочеткова, практично всі дослідники, що займаються проблемами формування архаїчного права, відзначають наявність таких соціальних практик, як вирішення суперечок і конфліктів різними способами. До наукового ужитку міцно увійшло поняття «примирливе право родового ладу», введено Е. Аннерс [1, с. 21], що підкреслює соціальне орієнтовану спрямованість влади, реалізацію цілей збереження суспільства та захисту його членів [3, с. 14–16].

Ще в Стародавній Індії існував інститут опіки. Надання утримання регулювалося правовими нормами, а забезпечення надавалося за рахунок майна, що залишилося після смерті чоловіка або родича. Відносно хворих і інвалідів також виявлялася певна турбота: вони отримували медичну допомогу при храмах і мали мінімальний правовий захист [10, с. 13, 36–37]. Шрени (корпорації ремісників та торговців, які зберегли певну юридичну автономію від держави) забезпечували захист вдовам та сиротам, гарантували підтримку на разі хвороби [2, с. 190].

В античних державах також спостерігаються зачатки соціальної політики. Як зазначає Д. Севрюков, практична діяльність по підтримці нужденним здійснювалася в різних формах і різними суб'єктами. Насамперед, у вигляді продовольчих та грошових роздач, святкової філантропії (ігри, гладіаторські бої, театральні та циркові вистави), аліментних фондів, викупі полонених, виділення земельних наділів,

будівництві житла, культових споруд та комунікацій (дороги, водопроводи тощо). Виконанням цих та інших завдань займалися і держава, і приватні благодійники [11, с. 95]. Втім, ця політика носила також класовий характер. Широкого поширення в Римі набула роздача хліба бідним. До кінця існування Республіки ціла третина римського населення отримувала хліб даром. Проте особливістю було те, що роздача грошей і хліба призначалася не тільки нужденним, але і всім, хто цього вимагає. Особливою ж підтримкою в Стародавньому Римі користувалися воїни та ветерани. Після служби вони отримували землю, винагороду, податкові пільги [12]. Якщо головною метою надання соціальної допомоги в сучасній державі є підтримка малоїмущих громадян, які не в змозі забезпечити себе всім необхідним, то в рабовласницькому суспільстві, зокрема в Римі, цей вид соціальної допомоги отримували не ті, хто цього потребує, а найактивніші.

Характеризуючи феодальний період розвитку суспільства, насамперед необхідно визначити роль церкви в становленні соціальних відносин. Релігія, будучи однією з форм суспільної свідомості, впродовж всієї історії людства грала особливу роль. Вона істотно впливала на соціальні відносини, зокрема на відносини соціальної допомоги, що реалізують функцію турботи суспільства про нужденних, про тих, хто знаходиться в екстремальній життєвій ситуації та об'єктивно потребує допомоги суспільства.

Після падіння Римської імперії в умовах занепаду ремесла і торгівлі та запустіння міст землеробство знову набуває значення найважливішої галузі виробництва. Поступово земля переходить у володіння крупних землевласників (феодалів), а селяни, втрачаючи право власності на неї, стають економічно і особисто невольними. Феодальна роздробленість зумовила виникнення держав-князівств, «варварських королівств». Із зміною суспільних відносин система соціальної допомоги також змінюється: суспільство створює її нову модель, відповідну до потреб та уявлень соціуму. В цей період створюється певна система соціальної допомоги, яка носила багатосуб'єктний характер і мала безліч економічних основ. До таких інститутів-суб'єктів соціальної допомоги можна віднести: церкву, приватну добродійність, корпоративні (професійні) об'єднання, общину і сім'ю, державу.

В цей період церква впроваджує свою модель соціальної стабільності, засновану на християнських догматах та феномені милостині. Християнство обґрунтовує соціальну нерівність як божественний промисел і пропонує забезпечити справедливість і гармонію людських взаємин допомогою милосердя та його інструменту – милостині (пожертви). Нужденні вважалися «божими обранцями». Благодійник, роздаючи милостиню, отримував натомість молитву за себе. Подача милостині нужденним, як зазначає Д.Г. Севрюков, виступала як імперативна вимога епохи, яка звернена до багатих [11, с. 192].

У подальшому з розвитком державності та на тлі певних політичних перетворень в європейських країнах поступово стали відходити від сакралізації

бідності. В ній (бідності) побачили соціальне зло та небезпеку для всього суспільства.

Взагалі передісторією формування ідеї громадянського суспільства є період з античності до XVI – XVII століть. Як зазначає Ф. Шарков, поняття «громадянське суспільство» в цей період застосовувалося в іншому сенсі, ніж сьогодні. В період античності і середньовіччя не було чіткого розмежування між суспільством і державою, оскільки практично одне і те ж позначали поняттям державне, суспільне і полісне [8].

Тим часом, в XIV – XVI ст. у суспільній свідомості виникла і почала зміцнюватися думка про соціальне піклування як про область державного управління, функцію держави, і як наслідок цього – усвідомлювалася необхідність в її правовому регулюванні.

Так з'являються певні тенденції розвитку трудових відносин. З'являється, як фактичний, «ринок праці», який функціонував як виключно саморегульована система. Відповідно, основним методом регулювання праці тут був індивідуально-договірний метод. Подібне регулювання, а точніше відсутність регулювання, призводило до виникнення стихійних процесів, наприклад, різке збільшення числа осіб найманої праці, що призвело до соціальної нестабільності і повної незахищеності населення. Деякі науковці, аналізуючи соціальні перетворення того часу, зазначають, що «зустрічаються одиничні випадки укладення між майстрами і підмайстрами тарифних (колективних) договорів, які регулювали умови праці» [13, с. 12].

Перші торгові і ремісничі гільдії, що з'явилися в Англії ще в IX ст., забезпечували правовий захист своїм членам, підтримку у важких життєвих ситуаціях (таких як хвороба, старість, чи у випадку смерті) з коштів кас взаємодопомоги. На допомогу мали право лише члени даної гільдії (цеху), які сплачували відповідні внески. Відносини взаємодопомоги регулювались корпоративними правилами і регламентами. Саме професійні об'єднання протидіяли поширенню бідності в своєму середовищі. Зокрема, однією з найважливіших завдань у «Статуті робочих Англії», прийнятому у 1349 році, було названо піклування про бідних, що входять в це професійне співтовариство [7, с. 24]. Цей же Статут зобов'язував «під загрозою тюремного ув'язнення всіх людей у віці від 12 до 60 років, які не мають власної землі або інших засобів для життя, найнятися на роботу за плату, прийняту до чуми» [7, с. 26] (пандемія чуми вразила Європу в 1346–1353 роках). Таким чином, Статут позаекономічним шляхом забезпечував роботодавців дешевою робочою силою [14, с. 16].

Аналогічні форми взаємної підтримки з'являються й у соціальних низів. Так, у XV ст. у Франкфурті діяли братства кульгавих і сліпих, в Страсбурзі – об'єднання професійних жебраків.

Держава в період зародження феодальних суспільно-економічних відносин не забезпечувала гарантовану, обов'язкову і систематичну підтримку. Влада брала участь у відносинах соціальної допомоги, але специфічним, характерним для феодального ладу, способом. Держава, як правило, здійснювала

регулюючі функції в частині соціальної допомоги і розширювала повноваження церкви як суб'єкта соціальної підтримки.

Про окремі випадки виникнення державної соціальної допомоги як комплексу законодавчо закріплених і організованих дій можна говорити, починаючи з XIII ст. Так, Рейнський союз міст у 1256 році встановлює оподаткування на користь бідних, починаючи боротьбу з жебрацтвом, закріплює відповідальність муніципалітетів за надання допомоги незможним [15].

Становлення владної допомоги як системи, відбувається не раніше XVI ст. Так, в Англії в 1531 році з'являється перший закон про допомогу бідним. Під контролем місцевих органів влади створюються спеціальні фонди допомоги бідним. Ті, хто потребує допомоги, підлягають диференціації, і «справжні жебраки» наділяються правом просити милостиню в своїх районах.

У Франції з XVI ст. також законодавчо встановлюються зобов'язання влади щодо організації допомоги бідним, вводиться спеціальний соціальний податок, що акумулюється у фондах допомоги, ведеться боротьба з жебраками [15].

Головним об'єктом державної допомоги в середньовічній Європі були бідні. Усвідомлення феномену бідності, який відображає ненормальний людський стан, соціальне патологічне явище, що загрожує соціальній стабільності суспільства, відбувається в період класичного середньовіччя і призводить до цілеспрямованих дій держави щодо бідного населення. Соціальна допомога приймає все більш організований, систематичний характер.

Збільшення числа людей, залучених у трудові відносини, вимагало державного втручання в ці відносини, але не шляхом каральних заходів. Збільшення категорії найманих робітників призвело до відсутності попиту на їх працю, тобто виникло безробіття. Оскільки у феодальній державі заходи по боротьбі з безробіттям відсутні, з'явилося величезне число жебраків. Держава не могла забезпечити необхідними засобами існування всіх нужденних. Саме це спонукало на поділ жебракуючих на непрацездатних осіб (тобто тих, хто дійсно потребує допомоги і немає інших засобів існування) і на здібних до праці людей, які підлягали покаранню за жебракування.

Створюється система виправних будинків тюремного типу «для покарання бродяг і полегшення долі бідняків» із застосуванням примусової праці (робітні будинки в Англії, загальні госпіталі у Франції) [15].

Безумовно, держава в період феодалізму не була домінуючим суб'єктом допомоги. Лідирувала тут церква, спираючись на християнський світогляд суспільства і владні преференції. Але з посиленням держави, централізацією влади підвищується роль владних органів і в організації соціальної допомоги. Держава все більше бере на себе відповідальність за допомогу нужденним.

Ідеї громадянського суспільства віднайшли подальший розвиток у концепціях природного права і суспільного договору в XVII–XVIII століттях. Роз-

робляються концепції, що задовольняють потреби часу, що зводилися до боротьби абсолютної монархії і буржуазної демократії, яка тільки зароджується. Суспільство розглядається як таке, що приходить на зміну природному стану. Але суспільство розуміється по-різному – як втрачений рай і «золоте століття» (Руссо [16]), або як «війна всіх проти всіх» (Гоббс [17]). Перехід до громадянського стану фіксується в так званому суспільному договорі, на основі якого народ і влада будують свої взаємини. У суспільному договорі відбиваються принципи свободи особи, самоцінності окремої людини, пошана до власності і господарської самостійності людини, невід'ємності цивільних прав людини. Паралельно з формуванням буржуазної держави формується і громадянське суспільство. Прихильниками природно-правової теорії і концепції громадянського суспільства були Т. Гоббс, що стояв на консервативній точці зору, виражав інтереси прогресивно настроєної англійської аристократії, і Дж. Локк, що вважався засновником буржуазного лібералізму.

На рубежі XVIII–XIX ст. у Західній Європі відбуваються істотні соціально-економічні перетворення, які змінюють і вектор розвитку соціальної політики. Перш за все необхідно відзначити появу різних теорій систем соціальної допомоги: мислителі вищезазначеного періоду в руслі гуманістичної проблематики розвивають загальнотеоретичні ідеї свободи як цінності, взаємообумовленості прав і обов'язків особи, і цілком конкретні вимоги права на освіту, гідне медичне забезпечення (Карл Маркс [18, с. 200–204]). Представники ліберального напрямку висувують постулат про моральний борг держави перед особою, ролі держави відносно соціальної допомоги і підтримки населення (Адам Сміт [18, с. 279–283]). Разом з теоретичними дослідженнями в XIX столітті подальший розвиток отримали і практичні тенденції: упорядковуються нормативи відносно жебраків, з'являються нові типи організації соціальної допомоги (наприклад, «ельберфельдська система» в Німеччині [19, с. 10]), виникає законодавство про соціальне страхування, змінюється система соціальної допомоги безпритульним дітям тощо.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що на додержавному етапі розвитку суспільства з'являються перші окремі елементи реалізації соціальної функції держави. Тобто, держава вже виконує певну соціальну функцію по відношенню до населення. Ідеї існуючого соціального забезпечення базуються на необхідності здійснення певних дій з метою зниження соціальної напруженості.

Середньовічна Європа вже з XIII ст. починає поступово підходити до практики державної соціальної допомоги по мірі зміцнення державної влади і сили міст. До XVI ст. формується законодавча база допомоги, встановлюються її економічні основи – податки, які акумулюються в спеціальні фонди допомоги бідним. Визначається організаційна структура – органи місцевої влади в особі міських муніципалітетів, парафій, які відповідають за соціальну допомогу бідному населенню. Формуються підходи, форми та

інструменти владної (державної) соціальної допомоги [7, с. 19].

У XVII–XVIII ст. держава підсилює соціальну функцію, а в певних напрямках навіть витісняє суспільне регулювання. Істотною є тенденція нормативного регулювання даного напрямку державної діяльності. У 1860-х роках навіть з'являється спеціальний термін – «соціальне право» (введений в науковий обіг німецьким правознавцем Отто Гірке

[5, с. 278]. Разом з тим, соціальна функція в державі на даному етапі ще не представляє продуману системну політику, заходи, що проводяться, викликані швидше необхідністю, ніж турботою про добробут особи. Проте в цілому епоха Нового часу підтримує тенденцію розширення і поглиблення соціальної спрямованості влади, що вже склалася, тому можна стверджувати, що на даному етапі формується соціальна держава.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед.; Отв. ред. В.Н. Шенаев. – М., 1994. – 397 с.
2. Бэшем А. Цивилизация Древней Индии. Великие цивилизации – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 496 с.
3. Кочеткова Л.Н. Философский дискус о социальном государстве : Монография. М : ИНФРА, – М. – 2012. – 216 с.
4. Севрюков Д.Г. Еволюція соціальної держави у Західній Європі : історико-теоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Д.Г. Севрюков; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – Київ, 2014. – 37 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія права і держави [Текст] : підручник / О.Ф. Скакун / Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – К. : Правова єдність, 2011. – 524 с.
6. Хома Н.М. Моделі соціальної держави : світовий та український досвід [Текст] : монографія / Н.М. Хома. / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2012. – 591 с.
7. Черняева Д.В. Трудовые отношения в странах англосаксонского права : монография / Д.В. Черняева. – Москва : Волтерс Клувер, 2010. – 208 с.
8. Шарков Ф. Предпосылки формирования социального государства и гражданского общества. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://viperson.ru/wind.php?ID=635066>.
9. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І.В. Яковюк / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 19 с.
10. Григорьев А.Д. История социальной работы. В 2-х частях. Часть 1. До начала XX в.: Учебное пособие для студентов высш. учебных заведений. – Мн. ТетраСистем, 2006. – 464 с.
11. Севрюков Д.Г. Социальная защита: история, теория и право (монография). – К.: Университет «Украина», 2011. – 430 с.
12. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976. – 352 с.
13. Лушников А.М., Лушникова М.В., Тарусина Н.Н. Единство частных и публичных начал в правовом регулировании трудовых, социально-обеспечительных и семейных отношений: История, теория и практика (сравнительно-правовое исследование) : Монография. Ярославль : ЯрГУ, 2001. – 412 с.
14. Супотницький М.В. «Чорна смерть». К загадкам пандемії чуми 1346–1351 гг. // Универсум. – 2004. – № 3. – С. 14–22.
15. Советская историческая энциклопедия. – М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1973–1982. [Электронная версия : Советская историческая энциклопедия. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008]. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://biblioclub.ru/?page=dict&dict_id=123.
16. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества). – М. : Изд-во Института философии РАН (ИФРАН), 2006. – 249 с.
17. Немченко И.В. Томас Гоббс о причинах и характере английской революции середины 17 в. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 233–246.
18. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. – СПб. : Экономикс, 2008. – 352 с.
19. Походзіло Ю.М. Деякі аспекти «ельберфельдської системи» громадського піклування / Ю.М. Походзіло // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006» (16–30 червня 2006 р.). – Т. 1: Право. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 9–10.